

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.10>

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

Коштура Б.В.,
магістр у сфері права
e-mail: b.koshtura@gmail.com

Коштура Б.В. Історико-правовий аналіз інституту необхідної оборони.

У рамках статті обґрунтовано, що необхідна оборона є основою людської гідності, невід’ємно пов’язана із природними правами, а у контексті повномасштабної війни в Україні, аналіз передумов її виникнення набуває особливої ваги для гарантування дієвості норм міжнародного права. Підкреслено, що серед перших держав, вчені яких аналізували необхідну оборону були Греція, Індія та Єгипет, однак найбільшого розвитку як природне право людини необхідна оборона набула під впливом юристів Стародавнього Риму. Виявлено, що одним із перших серед стародавніх вчених, хто здійснив важливу роботу щодо застосування необхідної оборони на засадах рівності, але в межах одного соціального статусу здійснив Марк Тулій Цицерон.

Проаналізовано важливі для України та сучасних подій легальні закріплення та трактування інституту необхідної оборони в слов’янській історії, у тому числі у договорах князів Олега та Ігоря з греками, а також «Руській правді».

Проаналізовано суттєві трансформації правових засад інституту необхідної оборони у законодавстві європейських держав під впливом німецьких філософів XVII – початку XVIII століття. Здійснено порівняльний аналіз основних засад позитивістської та природної теорії права.

Після оголошення незалежності Україною відбувся ключовий етап, коли природне право на самозахист закріпили в державі. Цей процес сприяв переходу до демократичної форми правління, вимагаючи перегляду соціальних цінностей, реформи правової системи та поваги до громадянських прав.

Доведено, що в сучасних умовах повномасштабної війни в Україні інститут необхідної оборони має бути максимально ґрунтований на принципах верховенства права, рівності та правової визначеності. В умовах цифровізації інститут необхідної оборони потребує і аналізу у контексті впливів на нього цифрових технологій, визнання допустимих форм захисту.

Ключові слова: необхідна оборона, самозахист, норми права, природні права, повномасштабна війна.

Koshtura B.V. Historical and legal analysis of the institute of necessary defense.

Within the framework of the article, it is substantiated that the necessary defense is the basis of human dignity, inextricably linked to natural rights, and in the context of a full-scale war in Ukraine, the analysis of the prerequisites for its occurrence acquires special importance in order to guarantee the effectiveness of the norms of international law. It is emphasized that Greece, India and Egypt were among the first states whose scientists analyzed necessary defense, but necessary defense acquired the greatest development as a natural human right under the influence of the lawyers of Ancient Rome. It was revealed that one of the first among the ancient scientists who carried out important work on the application of the necessary defense on the basis of equality, but within the limits of the same social status, was carried out by Marcus Tullius Cicero.

Legal confirmations and interpretations of the institution of necessary defense in Slavic history that are important for Ukraine and modern events are analyzed, including in the treaties of princes Oleg and Igor with the Greeks, as well as «Ruska Pravda». Significant transformations of the legal foundations of the institution of necessary defense in the legislation of European states under the influence of German philosophers of the 17th and early 18th centuries have been analyzed. A comparative analysis of the main principles of the positivist and natural theory of law was carried out.

After the declaration of independence by Ukraine, a key stage took place, when the natural right to self-defense was enshrined in the state. This process contributed to the transition to a democratic form of government, requiring a revision of social values, reform of the legal system, and respect for civil rights.

It has been proven that in the modern conditions of a full-scale war in Ukraine, the institution of necessary defense should be based on the principles of the rule of law, equality and legal certainty as much as possible. In the conditions of digitalization, the institute of necessary defense also needs analysis in the context of the effects of digital technologies on it, recognition of acceptable forms of protection.

Key words: necessary defense, self-defense, legal norms, natural rights, full-scale war.

Постановка проблеми. Необхідна оборона є основою людської гідності, невід’ємно пов’язана із природними правами, а у контексті повномасштабної війни в Україні, аналіз передумов її виникнення, еволюції нормативно-правового регулювання та сучасних викликів набуває особливої актуальності. Незважаючи на досить примітивну систему судочинства в давнину, необхідна оборона була однією з перших обставин, що виключали юридичну злочинність діяння. Серед перших держав, вчені яких аналізували необхідну оборону були Греція, Індія та Єгипет. Однак найбільшого розвитку як природне право людини необхідна оборона набула під впливом юристів Стародавнього Риму. Варто зауважити, що тоді право на необхідну оборону залежало від становища людини в суспільстві. У подальшому і в сучасних умовах повномасштабної війни інститут необхідної оборони має бути максимально заснований на принципах верховенства права, рівності та правової визначеності.

Стан опрацювання. Серед українських вчених чимало приділяли увагу окремим аспектам інституту необхідної оборони. Зокрема, досліджено було поняття та правову природу необхідної оборони [1], наслідки перевищення меж необхідної оборони [2], а також види відповідальності у випадку ексцесу [3], порівняльно-правові аспекти інституту необхідної оборони [4]. Водночас історико-правовий аналіз у контексті сучасних подій в Україні та їх вплив на необхідну оборону досліджені недостатньо.

Метою статті є системне дослідження історико-правових аспектів становлення інституту необхідної оборони.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших серед стародавніх вчених, хто здійснив важливу роботу щодо застосування необхідної оборони на засадах рівності, але в межах одного соціального статусу здійснив Марк Тулій Цицерон. Він був юристом-цивілістом Стародавнього Риму та посилався на «неписаний» закон, священний і давніший за всі книги та закони, написаний природою в її безсмертному кодексі й існуючий від народження людини. За цим законом, особа, яка використала меч для самозахисту, визнається невинною, якщо буде доведено, що це відбулося з метою справедливого захисту. Таким чином, у стародавні часи право на необхідну оборону вже отримало теоретичне обґрунтування [5, с. 132].

Для України та сучасних подій вкрай важливим є аналіз юридичного закріплення та трактування інституту необхідної оборони в слов’янській історії. Серед перших актів, які юридично затверджували положення про необхідну оборону були договори князів Олега та Ігоря з греками, укладеними у 911 та 945 роках. Крім того, необхідна оборона знайшла своє закріплення і у «Руській правді» та інших менш значних підзаконних актах того часу. У вказаний історичний період через недостатність обґрунтування інститут необхідної оборони не мав належного нормативного регулювання, що обумовило доволі часто його невірне трактування і навіть зловживання.

Варто виділити і ті норми, що існували на ранніх етапах розвитку держави Київська Русь. Так, у ст. 38 Короткої редакції Руської Правди, зауважено було: «за злодійське проникнення на чужий двір - злодій міг бути убитий на місці» [6]. У цей історичний період необхідна оборона ототожнювалася із помстою, тому не вважалася злочином. Але уособлення необхідної оборони і помстою, її легалізація через існуючі звичаї, зумовили і відповідні трансформації у сучасному розумінні цього інституту.

Наступним етапом, пі час якого мали місце суттєві трансформації правових засад інституту необхідної оборони, стали зміни у законодавстві європейських держав під впливом німецьких філософів XVII – початку XVIII століття. Необхідна оборона того часу була вкрай обмеженою та супроводжувалася великою кількістю обтяжуючих обставин. Такий стан цього інституту обумовлювався феодальними порядками, що зберігалися на той час, та позитивістською теорією права.

Позитивістська теорія права стверджує, що тільки позитивне право визнається справжнім, тоді як природне право розглядається лише як моральна, а отже, необов'язкова оцінка чинного права. Іншими словами, вивчати слід догму права, а не правові ідеали. Діюче позитивне право забезпечує порядок, гармонію та безпеку в державі, створюючи міцний правопорядок. Ідеї ж природного права спричиняють хаос та ілюзії про існування права поза законом, до та поза державою. Таким чином, згідно з представниками позитивістської школи, людина не має природних прав, а всі права, які вона має, передбачаються законодавством держави. Хоча з часом, з розвитком права як науки, більшість науковців відмовилася від позитивістської теорії, концепція необхідної оборони зазнала змін. Через невизнання природних прав людини використання оборони часто трактували як особисту помсту або спробу обмежити феодальні порядки та самовільно обмежити абсолютну владу [7, с. 27].

На початку XVIII століття голландський вчений Гуго Гроцій, прихильник школи природного права, вперше висловив ідею невід'ємності природних прав людини. Він стверджував, що ці права є такими непорушними, що навіть Бог не може їх змінювати чи відбирати. Пізніше Джон Локк, продовжувач ідей Гроція, визнав і розвинув ці погляди. Він вважав, що людина, яка бажає бути незалежною, має утримуватися від втручання в життя, здоров'я та власність інших. Локк підкреслював, що кожна людина має невід'ємне право на життя, свободу і власність, і сенс природних прав полягає в можливості захищати ці права. Локк також висловлював думку, що людина має право захищати себе за законами самозбереження, включаючи право відбити напад як на дикого звіра. Це право, за його словами, дозволяє людині захищати свої природні права.

В період розвитку буржуазних відносин ідея природного права знову набула актуальності. Цей розвиток від позитивістської школи до школи природного права був настільки значним, що у Франції юристи на законодавчому рівні визнали необхідність захищати природні права людей від будь-яких посягань. Після буржуазної революції у Франції 1789 року була прийнята Декларація прав людини і громадянина, яка, безумовно, спирається на теорію природного права. Ця Декларація не лише закріпила невід'ємні природні права громадян, але й впровадила концепцію рівноправності та свободи, що належать кожній людині з народження. Щодо саме природних прав людини, то вони в першу чергу визнали свободу особистості, свободу слова, свободу переконань та право на опір пригніченню, що стало попередником права на необхідну оборону. Варто також зазначити, що Декларація і досі є фундаментом французького конституційного права.

Територія сучасної України у XX ст. перебувала у більшій частині у складі Радянського Союзу, де після Жовтневої революції було вирішено розробити нову ідеологічну платформу для пролетарської держави. У зв'язку з цим багато ідей дореволюційної науки про природне право було відкинуто або переглянуто з метою адаптації під нову реальність. Поняття необхідної оборони, як ми його знаємо сьогодні, було вперше визначено після 1917 року. Цей інститут був згаданий у «Руководящих началах по уголовному праву РСФСР» 1919 року, зокрема у статті 15, де йшлося про правомірність захисту при нападі на захищаючуся особу або на іншу особу [5, с. 267].

Оскільки це було вперше, офіційне закріплення нової норми стикалося з певними проблемами. Основним недоліком було відсутність захисту майнових прав осіб і відсутність права на захист від посягань на державні та громадські інтереси.

Щодо України, у Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 року не було закріплено право на необхідну оборону. Це право було вперше закріплене в законодавстві Радянського союзу у 1919 році, як ми його знаємо сьогодні. Подальші зміни в цьому інституті (Кримінальний кодекс УСРР 1927 р., Кримінальний кодекс УРСР 1960 р.) в основному переносили положення попередніх актів без значних змін.

Основні зміни в інституті необхідної оборони в кримінальному законодавстві зазначені в першому Кримінальному Кодексі УСРР. Вони полягали у розширенні і уточненні положень про необхідну оборону. Однією з основних нововведень було включення в статтю визначення правомірності захисту від злочинних посягань і перелік прав осіб, які оборонялися, та інших учасників подій. Кодекс також регулював можливість застосування заходів проти злочинців, зловживаючи правами інших осіб, на чий права вони порушували.

У Кримінальному кодексі УРСР виявлені недоліки, наприклад, він був визнаний новим, але не містив положень про захист від посягань на державні та громадські інтереси у межах необхідної оборони. Цей недолік було виправлено з прийняттям «Основних начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик» у 1924 році. Згідно зі статтею 9 цього документу, зазна-

чалося, що покарання не застосовувались до осіб, які заподіяли шкоду при захисті Радянської влади, або осіб і прав тих, хто захищається, чи інших осіб. Оскільки діюче регулювання захисту від посягання на державні та громадські інтереси у межах необхідної оборони не задовольняло владу та науковців на той час, «Основи уголовного законодательства Союза СРСР і союзних республік», прийняті у 1958 році, замінили «Основні начала уголовного законодательства Союза СРСР і союзных республік» 1924 року.

Після оголошення незалежності Україною відбувся ключовий етап, коли природне право на самозахист закріпили в державі. Цей процес сприяв переходу до демократичної форми правління, вимагаючи перегляду соціальних цінностей, реформи правової системи та поваги до громадянських прав. Ці зміни стали можливими завдяки прийняттю Конституції України 1996 року, яка закріпила основні природні та невідчужувані права людини, у тому числі на життя, свободу та особисту недоторканність, а також право власності [8, с. 342].

У сучасних умовах кожна країна повинна визнавати невід'ємність природних прав людини, включаючи право на необхідну оборону. Ці права вважаються пріоритетними перед законами будь-якої країни. Для їх забезпечення держава повинна визнати, закріпити й захищати їх.

Висновки. Під час повномасштабного вторгнення в Україну, руйнування інфраструктури, залишення мільйонів громадян без домівок, втратою майна, суттєвого зростання ризиків злочинності, важливо закріпити право на необхідну оборону як і права для громадян на захист від нападу на їх територію, дотримання при цьому міжнародних стандартів, захист життя, здоров'я, майна та інших цінностей від злочинних посягань. Водночас в умовах цифровізації інститут необхідної оборони потребує і аналізу у контексті впливів на нього цифрових технологій, визнання допустимих форм захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баулін Ю.В. Необхідна оборона. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. Вип. 1. С. 425–428.
2. Плисюк Н.М. Основні ознаки перевищення меж необхідної оборони. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2 (18). С. 240–246.
3. Столяр Т.В. Перевищення меж необхідної оборони: поняття, ознаки та види відповідальності в разі виникнення ексцесу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 88–98.
4. Богдан Никорович. Порівняльно-правовий аналіз інституту необхідної оборони у кримінальному праві України та зарубіжних країн. *Молодий вчений. ЮРИДИЧНІ НАУКИ*. 2018. № 4 (56). С. 77–80.
5. Бажанов М.І., Баулін Ю.В., Борисов В.І. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / 2-е вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2005. 415 с.
6. Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склавав та підготував до друку проф. С. Юшков. К.: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137–144. <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>.
7. Гусар Л.В. Проблемні питання необхідної оборони / IV Міжнародна науково-конференція «Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть», Тернопіль, 2006. С. 27-28.
8. Бажана М.П. Перевищення меж необхідної оборони: Українська енциклопедія, 2002. Т. 4: Н–П. 720 с.